

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНЕ ПІДПРИЄМСТВО
КНИЖКОВА ПАЛАТА УКРАЇНИ ІМ. ІВАНА ФЕДОРОВА
НАЦІОНАЛЬНА КОМІСІЯ УКРАЇНИ У СПРАВАХ ЮНЕСКО
КОРПОРАЦІЯ «ІНДУСТРІАЛЬНА СПІЛКА ДОНБАСУ»
ЗАТ «ПЕТРОІМПЕКС»

Автори ідеї та організатори видання
ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ
С. М. Платонов, С. О. Тарута

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

В двох томах

Редакційна колегія

Л. М. Новохатько (голова)

М. І. Сенченко

Т. І. Іжевська

С. О. Тарута

А. А. Пилипенко

С. М. Платонов

М. С. Платонов

М. Ю. Відейко

С. М. Ляшко

Н. Б. Бурдо

АВТОРИ ПЕРШОГО ТОМУ

БУРДО Н. Б.,
ВІДЕЙКО М. Ю.,
ГОРОДИСЬКИЙ М. І.,
ДЕРГАЧОВ В. О.,
ДУДКІН В. П.,
ЖУРАВЛЬОВ О. П.,
КВІТНИЦЬКИЙ М. В., КЛОЧКО В. І., КОЧКІН І. Т.,
ОВЧИННИКОВ Е. В.,
ПАШКЕВИЧ Г. О., ПЕТРЕНКО В. Г., ПЕТРУНЬ В. Ф.,
ПІЦИШИН М., ПІЧКУР Є. В., ПЛАТОНОВ С. М., ПОЛІЩУК Л. Ю.,
РИНДІНА Н. В.,
САМАРСЬКИЙ В. Б.,
ТАРУТА С. О., ТКАЧУК Т. М.,
ХОРОШИЛОВ Г. А.,
ЦВЕК О. В.,
ШАПОВАЛОВ Г. І., ШИЯНОВА Г. В.,
ЯКУБЕНКО О. О., ЯЦЕНКО О. М.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

ТОМ 1
книга 1

Редакційна колегія першого тому

Н. Б. Бурдо (відповідальний секретар)
М. Ю. Відейко (головний редактор)

Видання здійснене за підтримки
КОРПОРАЦІЇ «ІНДУСТРІАЛЬНА СПІЛКА ДОНБАСУ»
ЗАТ «ПЕТРОІМПЕКС»

КИЇВ 2004

Наукове видання

РЕКОМЕНДОВАНЕ ВЧЕНОЮ РАДОЮ ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА
КНИЖЕКОВА ПАЛАТА УКРАЇНИ ІМ. ІВАНА ФЕДОРОВА

© БУРДО Н. Б., ВІДЕЙКО М. Ю., ГОРОДИСЬКИЙ М. І., ДЕРГАЧОВ В. О., ДУДКІН В. П.,
ЖУРАВЛЬОВ О. П., КВІТНИЦЬКИЙ М. В., КЛОЧКО В. І., КОЧКІН І. Т., ОВЧИННИКОВ Е. В.,
ПАШКЕВИЧ Г. О., ПЕТРЕНКО В. Г., ПЕТРУНЬ В. Ф., ПІЦИШИН М., ПІЧКУР Є. В., ПЛАТОНОВ С. М.,
ПОЛІЩУК Л. Ю., РИНДІНА Н. В., САМАРСЬКИЙ В. Б., ТАРУТА С. О., ТКАЧУК Т. М.
ХОРОШИЛОВ Г. А., ЦВЕК О. В., ШАПОВАЛОВ Г. І., ШИЯНОВА Г. В., ЯКУБЕНКО О. О.,
ЯЦЕНКО О. М.

© ТОВ «УКРПОЛІГРАФМЕДІА»

© ТОВ «ІРИНІВСЬКА»

© ФОТО ВІДЕЙКО М. Ю.

© ФОТО СОЛДАТЕНКО О. В.

ISBN

(т. I)

ISBN

ВСТУПНЕ СЛОВО

Сергій Платонов

Сергій Тарута

Дорогі читачі!

Нам дуже хотілося знайти для вступного слова ті прості, щирі слова, які донесли б до Вас наші думки, наші бажання і наше бачення данної проблеми і зробили б Вас не лише нашими прибічниками, але і однодумцями.

До видання Енциклопедії нас підштовхнуло декілька, на наш погляд, дуже поважних причин.

Як люди захоплені, ми абсолютно переконані в тому, що неможливо будувати майбутнє, не знаючи добре свого минулого, людьми, які більшу частину свого життя віддають збиранню та збереженню культурних цінностей, які, поза сумнівами, є національним надбанням України, ми звертаємо Вашу увагу на наступні факти.

По мірі наповнення нашої колекції ми із здивуванням відзначаємо, що з кожним новим експонатом у нас виникало більше запитань, ніж ми отримували відповідей.

Результати археологічних досліджень — величезна кількість матеріальних речей у музейних зібраннях та колекціях — беззаперечно підтверджують існування на території сучасної України в давні часи унікальної цивілізації — Трипільської цивілізації.

Наші далекі предки опанували культурне землеробство, випалення і обробку металів, унікальне гончарне ремесло, будівництво жител у складній кліматичній зоні.

За тисячу років до появи Шумерської цивілізації вони використовували колісні візки, збудували величезні поселення, вміли користуватися лунним календарем.

Досягнення Трипільської цивілізації, беззаперечно, зіграли величезну роль у розвитку людства, а мате-

Дорогие читатели!

Нам очень хотелось бы найти для вступительного слова те простые, искренние слова, которые донесли бы до вас наши мысли, наши желания и наше видение данной проблемы и сделали бы Вас не только нашими сторонниками, но и единомышленниками.

К изданию энциклопедии нас подтолкнуло несколько, на наш взгляд, очень серьезных причин.

Будучи людьми увлеченными, абсолютно убежденными в том, что нельзя строить будущее, хорошо не зная своего прошлого, людьми, которые значительную часть своей жизни отдают собиранию и сохранению культурных ценностей, однозначно являющихся национальным достоянием Украины, мы обращаем ваше внимание на следующие факты.

По мере пополнения нашей коллекции мы с удивлением отмечаем, что с каждым новым экспонатом у нас возникало больше вопросов, чем мы получали ответов.

Результат археологических исследований — огромное количество материальных предметов в музейных собраниях и коллекциях — бесспорно, подтверждают существование на территории современной Украины в древние времена уникальной цивилизации — Трипольской цивилизации.

Наши далекие предки освоили культурное земледелие, плавку и обработку металлов, уникальное гончарное ремесло, строительство жилья в сложной климатической зоне.

За тысячу лет до появления Шумерской цивилизации они использовали колесные повозки, построили огромные поселения, умели пользоваться лунным календарем.

ріальні свідчення, які дійшли до наших днів говорять про те, що саме Трипілля було колискою індоєвропейських народів.

Ми сподіваємося, що коли це видання і не відповідь на всі запитання, які стосуються минулого рідної землі, то, принаймні, зробить перший не випадковий крок і трохи відкриє щільну завісу, яка приховувала від нас це минуле.

Ми впевнені, що державоутворююча нація нашої країни, усвідомивши себе спадкоємницею цієї великої цивілізації, зробить почуття національної приналежності і національної самосвідомості предметом гордості всіх її громадян, а кожен громадянин, знаючи, що в його жилах тече хоча б одна краплина трипільської крові, буде пишатися своєю країною і її великою, поки ще не визнаною, історією.

Ми присвячуємо це видання нашим дітям у числі всіх дітей України, тому поколінню, яке прийде слідом за нами і буде любити свою Батьківщину і її давню історію так само, як і ми.

Достижения Трипольской цивилизации, бесспорно, сыграли огромную роль в развитии всего человечества, а материальные подтверждения дошедшие до наших дней говорят о том, что именно Триполье было колыбелью индоевропейских народов.

Мы очень надеемся, что, если это издание не ответит на все вопросы, касающиеся прошлого родной земли, то, по крайней мере, сделает первый неслучайный шаг и приоткроет плотную завесу, скрывавшую это прошлое от всех нас.

Мы уверены, что государствообразующая нация нашей страны, осознав себя наследницей этой великой цивилизации, сделает чувство национальной принадлежности и национального самосознания предметом гордости всех ее граждан, а каждый гражданин, зная, что в его жилах течет хоть одна капля трипольской крови, будет гордиться своей страной и ее великой, пока еще не признанной, историей.

Мы посвящаем это издание нашим детям в числе всех детей Украины, тому поколению, которое придет вслед за нами и будет любить свое Отечество и его великую древнюю историю, так же как и мы.

З повагою,

Сергій Платонов

С уважением,

Сергей Платонов

Сергій Тарута

Сергей Тарута

ПЕРЕДМОВА

Трипільська культура і Україна

Енциклопедія трипільської цивілізації, яка виходить на початку третього тисячоліття, підбиває підсумки понад 130-річних досліджень однієї з давніх цивілізацій Європи. Вона є першою спробою створення зводу та систематизації усієї інформації, яка є нині в розпорядженні науковців, а також старожитностей, зібраних в музеях, наукових фондах та приватних колекціях. Видання має на меті познайомити читача з однією із найбільш яскравих та значимих сторінок праісторії України.

Тема Трипілля є настільки складною, що приступати до реконструкції історії, яку відділяють від нашого часу сім—п'ять тисячоліть, можна лише в тому випадку, коли маємо міцні, надійно вибудовані підвалини, матеріалом для яких є археологічні джерела.

Осмислення феномену Трипілля на сучасному рівні потребує передусім будівництва такого фундаменту, матеріал для зведення якого нагромаджено поколіннями вчених, музейних працівників, колекціонерів. Зусилля, витрачені сьогодні на створення такого зводу знань, у будь-якому разі не будуть марними, а, навпаки, дозволять краще відчувати та зрозуміти, чим була і є для України, її історії, давньої і новітньої, трипільська культура.

Поняття цивілізації у різні часи трактувалося і розумілося по-різному. Воно має чимало вимірів та ознак, навколо яких точаться наукові дискусії. Те, що трипільська культура лежить на межі епох стародавньої історії, ставить її в центр цих напружених та нескінченних дискусій, а отже, привертає увагу не лише вузького кола вчених, але й найширшої громадськості, людей, які шукають відповідь на одвічні запитання: «звідки ми?», «де наші корені?», нарешті «де початок нашої цивілізації?».

Під час пошуків коренів сучасної цивілізації виникає питання: а чи

має узагалі трипільська культура пряме відношення до землі, яку нині називають Україною, чи має вона відношення до історії України сучасної? Адже з того часу, коли на цих землях жили останні трипільці, минуло понад чотири з половиною тисячоліття. Невблаганний час стер з поверхні сліди трипільської цивілізації, яка не залишила після себе ні пірамід, ні зіккуратів. Були забуті давні назви й імена. Давня епоха, точніше, її відгомін та тіні була повернута до буття лише завдяки археологічним дослідженням, які розпочалися наприкінці XIX ст.

Нині можна довго сперечатися з приводу того, скільки тече в жилах сучасних українців крапель трипільської крові, наскільки вони схожі зовнішністю на творців чи не перших європейських протоміст, давнього мальованого посуду, загадкових статуеток та іншої доісторичної спадщини.

Але сьогодні варто замислитися ще й над тим безперечним з усіх точок зору фактом, що трипільську культуру на теренах України вивчають вже понад століття. Відтоді змінилося п'ять поколінь дослідників. Однак за цей час сталися й інші події. Розпалися кілька імперій — Російська, Австро-Угорська, потім — Радянська, до складу яких вона входила, а сама Україна вже двічі встигла з'явитися на політичній карті світу. І весь цей час трипільська спадщина — сотні тисяч давніх артефактів, результати археологічних досліджень, їх інтерпретації та побудовані на їх основі історичні концепції були повсякденністю не лише суто наукового академічного буття чи викладання в університетах, але й здобутком суспільного життя.

Знання про трипільську культуру, їх трактування істориками та політичними діячами весь цей час живили також і концепції політичні. Трипільська спадщина стала одним із

джерел натхнення для широкого спектра мистецтв: від кінематографа до живопису і скульптури, літератури і багато чого іншого, тобто всього того, що прийнято називати культурою. Навіть майстри народного мистецтва, яке чи не єдине на цій землі зберегло через тисячоліття на писанках та у вишиванках відгомін та пам'ять трипільської епохи, знаходять натхнення у віднайденних шедеврах трипільців.

Ось побіжний і далекий від повного перелік вторгнення трипільської тематики лише в культурне та суспільне життя України. Від скульптур О. Архипенка, живопису І. Ізакевича, монументальних панно до писанок народних майстрів — таким є діапазон цієї інтеграції в образотворче та декоративно-прикладне мистецтво. У красному письменстві — твори Докії Гуменної, поезії Ліни Костенко. Можна згадати понад десяток фільмів різного формату — від 15-хвилинного «Трипільського Дива» М. Бернадського з серіалу «Невідома Україна» до двогодинного «Часу збирати каміння» Ю. Вересоцького. Монета «Трипілля», випущена в обіг Національним банком України і поштова марка до сторіччя її відкриття. Перші археологічні виставки незалежної України за океаном, в США, представляли десять років тому саме трипільську культуру: «Україна: образи 5000 4000 рр. до Христа». Запам'ятаємо цю формулу, в якій висловлено сприйняття Трипілля організаторами виставки: для них це були саме образи України. Перший і єдиний пам'ятник археологу в Україні — це пам'ятник В. В. Хвойці (першовідкривачеві культури) в селі Трипілля. Нарешті, перший і, здається, єдиний пам'ятник цивілізації в наших краях — це пам'ятник трипільській цивілізації, який було відкрито в місті Ржищеві восени 2003 року. У відкритті пам'ятника брали участь два міністри українського уряду. І це

лише окремі, але досить знакові факти.

Об'єктивно трипільська археологічна культура та знання про неї упродовж цього історично вагомому проміжку часу були інтегровані в багатьох своїх вимірах в сучасну історію, політику та культуру України, зайняли там своє місце. Вони стали фактором суспільного буття, а не лише свідками давно минулої історії. За таких обставин питання про те, чи має трипільська культура якесь відношення до сучасної України, а також її сучасної культури позбавлене сенсу. Звичайно, має, і неабияке.

Інше питання, чи по праву і чи не випадково посіла те почесне та вагоме місце в сучасних історико-політичних концепціях та суперечках, які навколо них точаться, лише одна з багатьох десятків археологічних культур, відкритих за останнє століття на теренах України? Чому саме трипільська, а, скажімо, не кукрецька, гребениківська, сурська, дніпро-донецька, ямна, катакомбна, зрубна, сабатинівська, чорноліська, не зарубинецька і не роменська викликає таку увагу та зацікавленість суспільства, далекого, на перший погляд, від археології та праісторії?

Може бути кілька відповідей на таке запитання. Ми звернемося для початку до міфологічного аспекту усвідомлення глибин історії та значення окремих її подій різними народами у різні часи. На запитання, коли було створено світ, давні шумери відповідали: тоді, коли люди Країни (Шумеру) почали пекти хліб та плавити метал. А сталося це тоді, коли небо було відділене від землі, а назви усього суцього було вимовлено. Для шумерів створення світу та створення аграрної цивілізації були певною мірою поняттями ідентичними. Давній індоєвропейський народ — елліни — пов'язували цивілізоване життя з існуванням хліборобства. Зерно вони розглядали як найбільший дарунок богині Деметри. Саме зерно та містерії, в яких вони знаходять свої найбільші надії, є причиною того, що люди живуть не так, як дикі звірі. Як бачимо, в обох випадках хліборобство та розвиток перших ремесел розглядалися серед основних ознак виникнення цивілізації.

Отже, та археологічна культура, носії якої першими (чи одними з перших) досягли видатних успіхів в аграрній сфері та розвитку технологій, цілком закономірно мала

посісти особливе місце в історичних концепціях. Те, що на теренах України мали місце такі досягнення, як хліборобство та ремесла (металургія і металообробка, гончарство та ін.), пов'язані з яскравою і багатою трипільською культурою, датованою епохою енеоліту, тобто часом зародження найдавніших цивілізацій у планетарному масштабі, було просто подарунком долі. Трипільська спадщина стала ваговою складовою загальноєвропейських здобутків доби зародження цивілізації.

Сконцентрувавши зусилля на науковому вивченні цієї спадщини, залучивши весь дослідницький арсенал, який є у розпорядженні сучасної науки, віднайдемо ті ниточки, які реально пов'язують її із сучасністю. Завдяки цьому можна не лише розкрити сторінки стародавньої історії, але й отримати обґрунтовану відповідь на запитання: хто ми і звідки?

Ідея та концепція Енциклопедії трипільської цивілізації

Ідея та ініціатива створення Енциклопедії трипільської цивілізації належать С. М. Платонову та С. О. Таруті, відомим підприємцям, колекціонерам та меценатам, які взяли на себе витрати, пов'язані з підготовкою та друком цього видання¹. Вони виходили з того, що в музеях та приватних колекціях за час, що минув відтоді як була відкрита трипільська культура, нагромаджено величезні зібрання старожитностей. Більшість із них малодоступна для широких кіл громадськості, недостатньо введена в науковий обіг. У результаті археологічних розкопок та інших досліджень нагромаджено не менш вагомий масив інформації про трипільську культуру. Але ці дані розпорошені у численних фахових виданнях, які так само недоступні

громадськості. У працях узагальнюючого характеру, таких як «Давня історія України» або «Історія української культури», що вийшли за останні сім років, ця інформація не знайшла повного відображення. У той же час інтерес суспільства до трипільської цивілізації значно зріс. Але для його задоволення вже недостатньо видання науково-популярної літератури, поза якою залишається величезний масив важливої інформації. На думку ініціаторів видання, настав час створення вагової, авторитетної та фундаментальної наукової праці про Трипілья. Як можливу форму такої праці було визначено енциклопедичну і сформульовано завдання щодо створення у стислі терміни Енциклопедії трипільської культури.

Роботу над створенням Енциклопедії було розпочато у серпні 2003 року із розробки та затвердження її концепції та плану-проспекту двотомної праці. Безпосередню роботу із замовлення, збору матеріалів (текстів та ілюстрацій), а також підготовки їх до видання виконали редактори енциклопедії М. Ю. Відейко (головний редактор) та С. М. Ляшко, а також відповідальний секретар Н. Б. Бурдо.

Видання має на меті зробити широкодоступними насамперед наукові факти, результати досліджень шести поколінь науковців, які займалися і займаються трипільською культурою як в Україні, так і далеко за її межами. Про обсяг масиву наукової інформації можуть свідчити такі цифри, як загальна

¹ Див. Вступне слово С. М. Платонова і С. О. Тарути.

кількість дослідників культури Трипілля-Кукутень, яка становить близько 300 осіб, та число опублікованих наукових праць — понад 3000, в тому числі до 70 монографічних досліджень. Старожитності трипільської культури представлено в понад 70 музеях не лише в Україні, але й у Австрії, Великій Британії, Німеччині, Польщі, Росії.

Сама трипільська культура — феномен, який існував упродовж понад 2500 рр. (з другої половини VI до першої половини III тис. до н.е.). У межах України вона займала територію лісостепової смуги від Карпат до Дніпра, а пам'ятки відомі в 20 областях, усього їх нараховують близько 2040. Якщо врахувати, що це лише частина культури Трипілля-Кукутень і додати старожитності, відомі на території Молдови та Румунії, то загальна їх кількість становитиме близько 4400. Це значно більше, ніж залишила після себе будь-яка з археологічних культур Південно-Східної та Центральної Європи того періоду.

Тому з самого початку роботи над Енциклопедією було вирішено обмежитися територією України, відклавши створення праці, яка б охопила всю трипільсько-кукутенську ойкумену, на майбутнє. Головний підхід під час написання статей та матеріалів до Енциклопедії полягав у якомого ширшому залученні фахів-

ців, які володіють найповнішою та найсучаснішою інформацією з конкретних питань. Тому в написанні двох томів взяли участь 65 авторів з Молдови, Польщі, Росії, Румунії, США, України. Таким чином, проект став міжнародним.

Від авторського колективу, його кваліфікації та працьовитості великою мірою залежала можливість реалізації ідеї, концепції, а також повнота зібраної в Енциклопедії інформації. Серед авторів Енциклопедії трипільської культури — співробітники академічних інститутів, музеїв, викладачі вищих навчальних закладів, колекціонери та підприємці, митці, люди, не байдужі до трипільської культури та давньої історії України. Серед них дев'ять докторів та 26 кандидатів наук. Хочу висловити всьому авторському колективу щире подяку від імені редколегії Енциклопедії за прийняте рішення взяти участь у цьому проекті, віднайдений час для написання важливих матеріалів, без яких це видання не змогло б стати таким, яким воно є нині. Особлива подяка І. Г. Явтушенку за організаційну підтримку видання Енциклопедії.

Та обставина, що Енциклопедія виходить у світ під егідою Міністерства культури та мистецтв України, не означає, що вона є вузько-відомчим виданням. Дійсно, в її написанні взяли участь понад 20

співробітників музеїв, використано матеріали з 23 музеїв, з них 16 підпорядковані міністерству. Водночас Енциклопедія акумулювала наукові досягнення 15 співробітників Національної академії наук України, в тому числі 11 — з Інституту археології, який наразі є провідним центром з вивчення трипільської культури в Україні.

Інформація про трипільську культуру раніше була досить скромно представлена у виданнях енциклопедичного та довідкового характеру. У «Радянській енциклопедії історії України» (К.: УРЕ, 1969–1972), яка містить 320 статей з археологічної тематики, лише 19 присвячені пам'яткам трипільської культури та її дослідникам. У виданні «Словник-довідник з археології України» (К.: Наукова думка, 1996) було вміщено близько 50 статей про трипільську культуру. І це найбільший обсяг інформації по Трипілью у виданнях такого типу.

Енциклопедія трипільської культури — одна з перших спроб створення у вітчизняних археології та музезнавстві енциклопедичного наукового видання, присвяченого одній археологічній культурі. Відповідно до загальноприйнятої класифікації наше видання можна було б визначити, як енциклопедію змішаного регіонально-тематичного типу з елементами довідкового характеру.

Структура та зміст Енциклопедії

Структурно Енциклопедія складається із вступного та енциклопедичного томів. Перший, вступний, у 9 основних розділах містить загальні нариси історії дослідження, хронології, економіки, духовного життя, антропології, розвитку військової справи, а в додатках — довідковий матеріал: бібліографію і реєстр пам'яток трипільської культури на території України. До його складу входить також альбом найвидатніших старожитностей трипільської культури з Національного музею історії України, Львівського держав-

ного історичного музею, Одеського археологічного музею НАН України, фондів Інституту археології НАН України, колекції «ПЛАТАР».

У другому, енциклопедичному томі пропонується понад 870 енциклопедичних статей, які охоплюють такі теми:¹

1. Персоналії: дослідники трипільської культури, колекціонери трипільських старожитностей, митці, чия творчість мала відношення до трипільської культури.

2. Пам'ятки трипільської культури: поселення, могильники, окремі

видатні знахідки.

3. Наукові поняття та визначення, спеціальна термінологія, пов'язані з трипільською культурою та процесом її дослідження.

4. Музеї, заповідники та музейні колекції, приватні колекції трипільських старожитностей.

5. Науково-дослідні установи та археологічні експедиції, благодійні фонди «трипільського» спрямування.

6. Наукові конференції, симпозиуми, які були присвячені дослідженням трипільської культури або

¹ Більш докладні статистичні дані про розподіл енциклопедичних статей за тематикою див. у передмові С. М. Ляшко до другого тому.

мали важливе значення для її вивчення.

7. Виставки старожитностей трипільської культури.

8. Трипільська тема в нумізматиці та філателії.

Крім того було, введено ряд статей, необхідних для створення цілісної системи посилань, наприклад, у випадках, коли якийсь поняття (тема) мали різні варіанти найменування тощо. Особливо складними виявилися випадки з найменуваннями наукових установ, експедицій, а також варіантів, типів та груп трипільської культури, які весь час змінювалися.

Під час складання словника ми керувалися принципом добору найбільш значущої, з нашої точки зору, наукової інформації. При цьому ми були відкриті для розгляду всіх пропозицій та зауважень, висловлених авторами Енциклопедії, за які висловлюємо свою вдячність.

Назви статей формувалися, для зручності користувача, передусім з огляду на найбільш вживані формулювання. Тому у багатьох випадках було порушено класичні канони формування назв енциклопедичних статей шляхом інверсії (наприклад, за цими правилами слід було б писати: не археологічна культура, а культура археологічна, не трипільська культура, а культура трипільська тощо). Однак сліпе слідування цим канонам могло привести до створення формально правильного корпусу назв, які, однак, не мали б нічого спільного з тими, що зустрічаються у науковій літературі з трипільської проблематики. Враховуючи спеціалізований характер та спрямованість даного видання, вважаємо такий підхід до формування словника цілком виправданим.

Значну увагу було приділено висвітленню наукової термінології. Виявилося, що одне й те саме явище, комплекс тощо дослідники схильні описувати, користуючись власною термінологією, яка у кожного автора може бути унікальною. Статті до енциклопедії писали музейні працівники-практики, співробітники Інституту археології НАН України, викладачі університетів, кожен з яких має власний стиль та термінологію. Так, наприклад, один і

той же різновид способу нанесення орнаментации посуду трипільської культури (орнамент) називають заглибленим, прокресленим, заглиблено-жолобчастим тощо. Об'єктивно існує досить специфічна археологічна термінологія, в тому числі трипільськознавча, яка для адекватного розуміння потребує певного перекладу та тлумачення з боку фахівців.

Редактори намагалися, там, де необхідно, провести уніфікацію термінології, перекласти і пояснити специфічні звороти, зберігаючи водночас, по можливості, індивідуальний стиль авторів. Враховуючи, що мова та методологія археологічної науки перебувають у процесі постійного розвитку, ми розглядали термінологічно-методологічний блок Енциклопедії, як певний внесок в кодифікацію наукового апарату дослідників трипільської культури. Через необхідність селекції кола термінології загальну кількість термінів, яким дано пояснення, довелося обмежити. При цьому ми намагалися показати та підкреслити їх зв'язок з тематикою досліджень трипільської культури.

При включенні до Енциклопедії персоналії дослідника ми виходили насамперед з того, який внесок він зробив в археологічні дослідження та наукове осмислення трипільського феномена, а не з переліку та вагомості його наукових регалій та посад. Було прийнято рішення включити персоналії археологів, які більш відомі, як дослідники інших археологічних культур, але разом з тим встигли за різних обставин зробити помітний внесок у вивчення трипільських пам'яток або музейних колекцій.

При доборі археологічних пам'яток, що їм присвячено статті в Енциклопедії, ми намагалися представити найбільш відомі поселення, могильники, вивчення яких було важливим внеском у дослідження трипільської культури. Згадано також пам'ятки, про які є цікаві або неопубліковані дані. Зрозуміло, що наразі неможливо скласти статті на всі без винятку майже 2040 відомих нині в Україні пам'яток трипільської культури. Для цього потрібен їх звіт, який би міг знайти своє втілення в Атласі трипільської культури. Така

праця, звичайно, потрібна, але ми вирішили обмежитися лише реєстром пам'яток трипільської культури, який є додатком до першого тому Енциклопедії.

Було зібрано інформацію про музеї та музейні, а також приватні колекції трипільських старожитностей. При роботі з музеями було використано переважно опубліковані дані, а також результати власного ознайомлення з ними як в Україні, так і за її межами. Зауважимо, що реально трипільські матеріали знаходяться в більшій кількості музеїв ніж та, яка охоплена Енциклопедією, особливо що стосується цих установ за межами України. Поповнення та повний звіт цих даних у вигляді путівника по музеях, які зберігають та експонують трипільські старожитності, — справа майбутнього.

Вперше було представлено та систематизовано в такому обсязі інформацію про трипільськознавчі студії наукових установ та організацій, а також найбільші з організованих ними в різний час археологічні експедиції. На цей бік наукових досліджень, як правило, звертають мало уваги, здебільшого згадуючи безпосередніх авторів розкопок. Але в кожному випадку за дослідником стояла певна установа, колектив співробітників, без яких польові дослідження важко уявити. Тому для повноти картини необхідно було описати і цю складову археологічних досліджень. Звичайно, перелік експедицій, які проводили розкопки пам'яток трипільської культури набагато ширший. Частина з них згадана в статтях, що висвітлюють історію досліджень конкретних поселень, могильників. Повна систематизація подібного матеріалу, яка могла б спиратися на досить багаті й цікаві архівні джерела, дозволить у майбутньому створити справжній літопис досліджень Трипільля — по роках, місяцях і навіть днях.

Новим фактором у вивченні та збереженні пам'яток трипільської культури стали нині благодійні фонди. Так було в XIX — на початку XX ст., коли наукові товариства та благодійні фонди фінансували археологічні розкопки, з'їзди та видання. Тривалий час єдиним меценатом у

цій галузі було Товариство охорони пам'яток історії та культури. Нині з'явилися фундації, які поставили слово «Трипілля» у свою назву і розпочали діяльність на цій ниві. Нехай їх історія не така довга, але й цей початок слід вважати гідним уваги, як знак часу.

Форуми дослідників, як би вони не називалися — з'їзд, конференція, конгрес, симпозіум, семінар — завжди були місцем, де можна було оприлюднити перед колегами власні ідеї, отримати найсвіжішу інформацію, дискутувати з актуальних проблем трипільознавства, безпосередньо спілкуватися з колегами. Кожен з них є певною віхою в історії наукового пізнання, а отже, заслуговує на включення до енциклопедії. Було відібрано переважно спеціалізовані форуми по Трипіллю, а також ті, які мали для його дослідження особливе значення, наприклад, XI–XIII Археологічні з'їзди. Звичайно, перелік конференцій, на яких були представлені наукові доповіді з трипільської проблематики, є значно ширшим, але його можна встановити і за допомогою бібліографії, поданої у першому томі.

Тематичні виставки трипільських старожитностей — теж одна з ознак нашого часу. Вони, як правило, набувають значного громадського резонансу. Особливе значення мали виставки за межами України, проведені в останні 10 років.

Проникнення трипільської тематики у нумізматику та філателію є цілком новим явищем і свідчить про включення історичної спадщини до сучасного культурного контексту. Відтворені на монетах та поштових марках, конвертах реалії минулого стають доступні ще ширшому колу людей, виступають у ролі «візитної картки» держави.

Специфіка викладення результатів археологічних досліджень полягає, крім іншого, в необхідності по змозі документально підтверджувати всі описи. Археологія — наука, яка оперує певними образами так само, як словом. Тому наукові видання, як правило, насичені різного роду інформаційними та аналітичними таблицями. Вони певною мірою є умовними, мають власні правила побудови та змісту, а в більшості

випадків не можуть розглядатися як першоджерело, таке як фотознімок чи якісний, точний рисунок. З нашої точки зору, якісні ілюстрації є важливим та необхідним елементом подібного енциклопедичного видання. Розвиток сучасних цифрових технологій відкрив технічні можливості для створення загальнодоступного банку візуальної інформації. Спеціально для видання було зроблено понад 12000 цифрових фотознімків. Використано також архівні фотознімки, надані як установами, так і окремими особами.

Було вирішено при підготовці цього видання якнайширше застосувати для ілюстрування кольорові фотознімки трипільських старожитностей, археологічних комплексів тощо. Всього у двох томах Енциклопедії трипільської культури вміщено близько 3000 ілюстрацій, переважно — кольорових, більшість фотознімків публікується вперше.

Для ілюстрування персоналій було зібрано, мабуть, найбільшу на сьогоднішній день портретну галерею дослідників трипільської культури. До того ж показано не лише портрети, але й учених під час проведення досліджень, як у польових, так і в лабораторних умовах. Практично вперше в такому обсязі відтворено процес археологічних досліджень на багатьох пам'ятках та результати розкопок окремих об'єктів — залишків поселень, жител, поховань.

Праця із збору ілюстрацій була б неможливою без підтримки з боку працівників музейних установ та наукових фондів. У цій роботі ми знайшли підтримку та розуміння з боку начальника відділу аналізу та прогнозування музейної справи Міністерства культури і мистецтв України Л. М. Нестеренко. Редакція щиро вдячна В. Б. Самарському (директору тов. «Ірининська») за координацію цієї роботи. Ми вдячні також дирекції та співробітникам і працівникам Національного музею історії України, Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, Київського обласного археологічного музею в с. Трипілля, Львівського державного історичного музею, Музею три-

пільської культури у Переяславі-Хмельницькому, Чернівецького обласного краєзнавчого музею, Прикарпатського державного університету ім. В. Стефаника, археологічного музею Інституту археології НАН України, Одеського археологічного музею НАН України за можливість доступу і роботи в експозиції та фондах. Для ілюстрування розділів та статей Енциклопедії використано трипільські старожитності з колекції «ПЛАТАР».

Абсолютна хронологія трипільської культури побудована виключно на каліброваних (календарних) датах. У виданнях кінця XX ст. можна зустріти датування культури IV–III тис. до н. е., між 4000–2300/2200 рр. до н. е. Відповідно до нових досліджень Трипілля-Кукутень може бути датоване між 5400/5300–2750/2600 рр. до н. е.

Енциклопедія трипільської цивілізації — наукове видання, розраховане як на фахівців-археологів, істориків, мистецтвознавців, так і на широке коло читачів, які цікавляться історією та культурою. Корисну інформацію тут зможуть знайти працівники музеїв, викладачі гуманітарних дисциплін, студенти та школярі. Вона стане корисною та цікавою для колекціонерів, усіх, хто цікавиться минулим України як у нашій країні, так і поза її межами.

Та обставина, що видання адресоване окресленому вище колу колу читачів, цілком природно може викликати передбачувані зауваження: комусь Енциклопедія може видатися переобтяженою спеціальною термінологією, датами, іменами. Інші, навпаки, не зможуть знайти у ній того, на що сподівалися, або ж не виявлять вичерпної відповіді на питання, або побачать, що ці відповіді ще не знайдено. Але маємо велику надію, що всім читачам вдасться знайти у ній чимало корисної та цікавої інформації, яка дасть змогу відкрити для себе невідомі раніше сторінки минулого і не залишить їх байдужими до такого дива, яким була трипільська культура.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ТОМУ.	17
------------------------------------	----

Розділ 1.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ.	19
ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ (М. Ю. Відейко).	20
НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ (М. Ю. Відейко).	54

Розділ 2.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.	77
ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (М. Ю. Відейко).	78
АБСОЛЮТНЕ ДАТУВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (М. Ю. Відейко)	85
ПОХОДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (Н. Б. Бурдо)	96
ПІЗНІЙ ПЕРІОД ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (В. О. Дергачов)	109

Розділ 3.

ЕКОНОМІКА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.	115
ПРИРОДНІ УМОВИ ІСНУВАННЯ ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (Г. О. Пашкевич).	116
КУЛЬТУРНІ РОСЛИНИ (Г. О. Пашкевич).	123
ХЛІБОРОБСТВО ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН (М. Ю. Відейко).	136
ЗБИРАЛЬНИЦТВО – ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ РОСЛИННОГО СВІТУ (Г. О. Пашкевич).	149
ТВАРИННИЦТВО ТА МИСЛИВСТВО У ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (О. П. Журавльов)	151
ТВАРИННИЦТВО ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (Н. Б. Бурдо).	183
ВИКОРИСТАННЯ МІНЕРАЛЬНОЇ СИРОВИНИ НАСЕЛЕННЯМ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (В. Ф. Петрунь)	199
МЕТАЛУРГІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (В. І. Клочко)	219
МЕТАЛООБРОБНЕ ВИРОБНИЦТВО ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (Н. В. Риндіна)	223
ВИДОБУТОК ТА ОБРОБКА КРЕМЕНЮ (М. Ю. Відейко)	261
ГОНЧАРНЕ ВИРОБНИЦТВО ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (О. В. Цвек).	273

Розділ 4.

АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.	301
ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (В. П. Дудкін, М. Ю. Відейко).	303
СПОРУДИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (М. Ю. Відейко).	315

Розділ 5.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН.	343
САКРАЛЬНИЙ СВІТ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (Н. Б. Бурдо)	344
ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИКИ ТРИПІЛЬСЬКИХ АРТЕФАКТІВ.	421
Сонячний човен (Г. І. Шаповалов)	422
Символіка артефактів трипільської культури (Г. А. Хорошилов, С. М. Платонов, С. О. Тарута).	424
Антропоморфна пластика з реалістичними рисами з Буго-Дніпровського межиріччя (Е. В. Овчинников)	428

ЗМІСТ

Розділ 6.

ЗНАКОВІ СИСТЕМИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	433
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗМІСТОВОГО ЗНАЧЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКОЇ ОРНАМЕНТАЦІЇ (Т. М. Ткачук).	434
МАЛЬОВАНИЙ ОРНАМЕНТ ПОСУДУ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ (ЕТАПИ ВІІ-СІІ-ІІІ), ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СВІТОСПРИЙМАННЯ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ. (Т. М. Ткачук).	451
РАННІ ЗНАКОВІ СИСТЕМИ (ТРИПІЛЛЯ А-ВІ-ВІ-ІІ) (М. Ю. Відейко).	459
ЗНАКОВІ СИСТЕМИ ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКОЇ СПІЛЬНОСТІ (ЕТАПИ ВІІ-СІІ) І ПИСЕМНІСТЬ (Т. М. Ткачук).	462
ОБ'ЄМНІ ГЛИНЯНІ СИМВОЛИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (М. Ю. Відейко).	469

Розділ 7

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (С. П. Сегеда).	473
--	-----

Розділ 8

ОЗБРОЄННЯ І ВІЙСЬКОВА СПРАВА У ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (М. Ю. Відейко).	479
---	-----

Розділ 9

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ (М. Ю. Відейко).	509
--	-----

ДОДАТКИ

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА У СУЧАСНОМУ МІФОТВОРЕННІ (М. Ю. Відейко).	525
РЕСТАВРАЦІЯ КЕРАМІКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (Г. А. Шиянова).	537
ОЦІНКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАХІДОК ТРИПІЛЬСЬКОГО ЧАСУ (В. В. Індутиий).	545
АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. РЕЄСТР (М. Ю. Відейко, М. М. Відейко, І. Т. Кочкін, М. В. Квітницький, Є. В. Піжур, Е. В. Овчинников, Л. Ю. Поліщук).	563
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	700
СПИСОК АВТОРІВ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ	701

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ТОМУ

У першому томі Енциклопедії трипільської культури вміщено інформацію, яка дає можливість ознайомитися із цілісною картиною трипільської культури в усіх її проявах. Енциклопедичні статті, які поглиблено розкривають окремі теми, можуть бути включені до більш широкого контексту не лише системою взаємних посилань, але й прив'язкою до якомога ширшого кола тем і проблем. Розділи першого тому дають змогу познайомитися з широкою панорамою історії та результатів досліджень різних сторін трипільської культури.

Редколегія тому визнала за доцільне по змозі не торкатися проблем, пов'язаних з історичною та етнічною інтерпретацією результатів досліджень трипільських старожитностей. Визнаючи актуальність цієї тематики, ми вважаємо, що вона не вписується в концепцію енциклопедії, яка розглядається насамперед як звід результатів наукового дослідження трипільської культури. Реконструкція праісторії доби трипільської культури — це окрема, велика за обсягом і складна тема. Зрозуміло, що вона не може і не має бути обмежена територією сучасної України. Пропонована енциклопедія, на нашу думку, може стати однією з вихідних точок і дороговказом, підтримкою під час проведення подібних наукових досліджень.

Значне місце у вступному томі енциклопедії займає інформація довідкового характеру — реєстр пам'яток трипільської культури (по областях), бібліографія. Зібрання артефактів трипільської культури, зосереджені в державних музейних

збірках, наукових фондах, приватних колекціях, насамперед — «ПІАТАР», включають ряд шедеврів давнього мистецтва. Вони без перебільшення є символами хліборобської цивілізації. Ці речі зібрано в альбомі, який є частиною вступного тому.

На початку основної частини вступного тому вміщено розділ з історії дослідження трипільської культури. Далі розглянуто загальні проблеми хронології та періодизації Трипілья. Для того, щоб відтворити повсякденне життя давнього населення, необхідно було узагальнити відомості про його економічну діяльність, архітектуру поселень, духовне життя, знакові системи, антропологію та військову справу. Цим питанням присвячено наступні п'ять розділів першого тому. Заключний розділ є підсумковим, у ньому зроблено спробу визначити місце Трипілья в цивілізації Старої Європи.

В енциклопедичному форматі неможливо досить докладно викласти історію розвитку дослідницької, наукової думки. Ця історія виходить за межі суто біографічних даних та стислого переліку основних наукових ідей того чи іншого дослідника, тим більше у випадку, коли разом їх близько ста вісімдесяти. Тому один з найбільших розділів першого тому присвячено історії польових досліджень та розвитку наукових концепцій щодо трипільської культури в цілому. Ці матеріали цікаві для розуміння стану дослідження трипільської культури та перспектив, які відкриваються при подальшому її вивченні. Більш детальні екскурси в історіографію багатьох конкретних питань

вміщено в інших розділах.

Другий розділ присвячено питанням хронології, періодизації, походження та характеристичні заклочного етапу існування трипільської культури. Вивчення хронології та періодизації трипільської культури є актуальною проблемою. Без докладної і точної хронології неможливе з'ясування конкретних питань та відтворення праісторії, віднайдення місця кудьтури Трипілья-Кукутеня у давній історії Старого Світу. Складність цієї теми, розуміння окремих вузлових її моментів, нюансів певних методик дослідження вимагають докладного пояснення, так само, як історія наукових пошуків на цій ниві трипільєзнавства. Вперше у такому обсязі вводяться в науковий обіг результати досліджень з датування трипільських старожитностей радіовуглецевим методом (С14), підготовлені провідними фахівцями у цій галузі М. М. Ковалюхом та В. Скрипкіним. Ці матеріали стали однією з підстав для створення нової абсолютної хронології Трипілья-Кукутені, яка побудована виключно на каліброваних (календарних) датах.

У другому розділі також розглянуто існуючі схеми періодизації трипільської культури. Окремо розглянуто проблеми її походження (Н. Б. Бурдо) та фінального етапу існування (В. О. Дергачов).

Найбільше місце у першій тому займає третій розділ, присвячений палеоекономічним дослідженням. Він містить насамперед величезний фактичний матеріал, в тому числі здобутий у результаті вивчення археологічних матеріалів представниками природничих наук — палео-

ботаніки, археозоології, геології, матеріалознавства та ін. При підготовці цього розділу було поставлено завдання зібрати найновішу і найповнішу інформацію з цих питань. Відповідні розділи написані провідними фахівцями у цій галузі — Г. О. Пашкевич, О. П. Журавльовим, Петрунем В. Ф., Н. В. Риндіною. Вперше вдалося зібрати разом такий звід даних про економіку Трипілля. Розділ можна поділити на два великих блоки: перший охоплює виробництво продуктів харчування, другий — ремесла, видобуток мінеральної сировини.

Г. О. Пашкевич представила дані про природне середовище, культурні рослини, а також використання дикої флори трипільським населенням. Ця частина розділу ілюстрована фотознімками з унікальної колекції зерен культурних рослин, зібраної упродовж десяти років досліджень. О. П. Журавльов узагальнив результати вивчення фауни, виявленої за останні 80 років археозоологічних досліджень. Більшість матеріалів оброблена автором особисто і вперше вводиться у науковий обіг у такому обсязі. Опис галузей відтворювальної економіки включає також нариси, присвячені тваринництву та землеробству трипільської культури (Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко).

Частина розділу, яку присвячено мінеральній сировині, що її використовували трипільці, є підсумком теми, над якою В. Ф. Петрунь працював усе життя. Тут зібрано відомості про сировину та місця її розробки, визначено імпорти, що свідчать про далекі зв'язки Трипілля з навколишнім світом. Все це дало змогу на фактичному матеріалі засвідчити досить високий рівень знань давнього населення України про скарби, які містять її надра. Частина розділу, присвячена металобробці трипільської культури, написана Н. В. Риндіною, яка проводить дослідження у цій галузі вже понад тридцять років і є автором кількох монографій. Результати її узагальнюючих досліджень українською мовою публікуються вперше. Розвідка В. І. Ключка, присвячена трипільській металургії, відкриває

надзвичайно важливу тему використання місцевих джерел металу носіями зазначеної культури. Окрема частина розділу висвітлює тему видобутку та обробки кременю (М. Ю. Відейко). Гончарне ремесло трипільської культури, яке дало світові шедеври давнього мистецтва, у цілому докладно розглянуто О. В. Цвек.

Четвертий розділ присвячений архітектурі. Він охоплює широке коло питань — планування поселень, проблеми реконструкції окремих споруд і комплексів побутового, виробничого та сакрального призначення на всіх етапах існування трипільської культури. Автори розділу — В. П. Дудкін та М. Ю. Відейко. Приділено увагу історії вивчення та підходам до реконструкції трипільського житлобудування, дискусіям з цих проблем, які тривають вже понад сто років. Широко використані дані археометричного вивчення трипільських поселень із застосуванням аерофотозйомки та археолого-магнітометричних досліджень, які дали важливий матеріал для вивчення не лише архітектури Трипілля, але й широкого кола соціологічних та історичних реконструкцій.

Наступні два розділи присвячено духовній культурі Трипілля-Кукутені. У розділі п'ятому Н. Б. Бурдо дає нариси різних вимірів сакрального світу трипільської цивілізації. Старожитності трипільської культури, отримані під час археологічного дослідження пам'яток, а також зібрані у приватних колекціях, є яскравим прикладом вражаючого піднесення духовного життя хліборобської цивілізації мідного віку. Дано опис артефактів, які є свідченнями магічних обрядів, описи магічних символів, виділено сакральні образи, які знайшли відображення в матеріалах трипільської культури. У цьому ж розділі вміщено нариси з різних аспектів вивчення семантики образів, зафіксованих у трипільських старожитностях. Серед них образ сонячного човна, розглянутий Г. І. Шаповаловим, який давно досліджує цю тему із залученням широкого кола матеріалів. Поглиб-

леному вивченню окремих видатних артефактів з колекції «ПЛАТАР» (зерновик «Аргус», трипільський «китайський» будиночок, орнамент «Всевидаче око»), темі «трипільної» схеми світобудови присвячено етюди, авторами яких є С. М. Платонов та Г. А. Хорошилов.

У наступному, шостому розділі розглянуто знакові системи Трипілля-Кукутені. Питанням історії досліджень, місцю знакових систем у житті трипільського суспільства, проблемі співвідношення трипільських знакових систем і ранніх форм писемності присвячено частини, автором яких є відомий фахівець у цій галузі Т. М. Ткачук. Дослідження дрібних елементів орнаменту (знаків), їхніх контекстів у такому обсязі досі не проводилося. Важливим є те, що саме це джерело може слугувати вивченню такої актуальної теми загальної культурології, як історія виникнення писемності. Знаки на трипільських артефактах етапів А—ВІ-П, а також об'ємна знакова система розглянуті М. Ю. Відейком. У цілому розділ дає широку панораму реальних досягнень у вивченні цієї загадкової сторінки історії давньої цивілізації.

Сьомий розділ присвячено антропології носіїв трипільської культури. У ньому провідний український антрополог С. П. Сегеда зібрав та опрацював всі доступні (на жаль, нечислені) джерела з цього питання. Це дохвало йому дійти висновку, що «трипільські племена... відіграли важливу роль у формуванні генофонду пращурів українського народу — автохтонного етносу Півдня Східної Європи, фізичні риси якого почали формуватися задовго до появи слов'янства на історичній арені».

Наступний, восьмий розділ (автор — М. Ю. Відейко) присвячено військовій справі населення трипільської культури. Цей бік діяльності давнього населення залишається в тіні, хоча дослідники припускають можливість конфліктів під час розселення та взаємодії племен трипільської культури, а особливо — сутичок із сусідами. Систематизація наявних матеріалів доз-

воляє показати досконалу систему озброєнь та високий рівень розвитку військової справи у давнього хліборобського населення.

Заключний, дев'ятий розділ вступного тому присвячено місцю трипільської культури у давній Європі. Трипілля було не лише найбільш східним форпостом цивілізації Старої Європи – там, на заключному етапі було досягнуто одного з найвищих для тогочасної Європи рівнів суспільно-економічного розвитку. Показано культури з найближчого оточення ТрипILLEDIA, рівень їх розвитку у різних галузях, розглянуто питання зв'язків та взаємодії між культурами доби енеоліту – початку раннього бронзового віку.

Значну частину вступного тому становлять додатки, які включають розробки з питань реставрації кераміки трипільської культури та оцінки культурних цінностей, реєстр пам'яток трипільської культури, бібліографію, а також альбом шедеврів трипільського мистецтва.

Важливими для трипільської проблематики є питання реставрації

та оцінки старожитностей ТрипILLEDIA. Художник-реставратор Г. В. Шиянова, яка має величезний досвід повернення до життя трипільських керамічних виробів, багато працює над розробкою і вдосконаленням реставраційних технологій, ділиться своїми знаннями та здобутками у цій галузі. Проблема оцінки культурних цінностей і, особливо, артефактів історії нині дуже актуальна і вже викликала дискусії серед науковців, приватних колекціонерів, була винесена на широке громадське обговорення. Цій проблемі присвячено фундаментальну методологію розробку В. В. Індутного, відомого експерта у цій галузі.

При всій увазі, яка приділялася вивченню та систематизації старожитностей трипільської культури, досі був відсутній скільки-небудь повний реєстр її пам'яток. Спроби створення локальних карт трипільської культури почалися ще в XIX ст., завдання створити карту пам'яток ТрипILLEDIA ставила перед собою Трипільська комісія ВУАК у 20-ті рр. XX ст., а у регіональних

довідниках такі зводи створювалися в 70–80-ті рр. Однак і досі дослідники не можуть упевнено назвати кількість пам'яток трипільської культури на території України.

Під час підготовки до видання енциклопедії трипільської культури було поставлено мету скласти реєстр та назвати загальну кількість пам'яток трипільської культури, виявлених на сьогоднішній день на території України. До реєстру включено відомості про поселення, могильники, окремі поховання та знахідки. Він створений групою дослідників на підставі загальнодоступних матеріалів: публікацій, архівних джерел, а також власних розвідок. У роботі над реєстром взяли участь І. Т. Кочкін, Квітницький М. В., Е. В. Овчинников, Е. В. Пічкур, Л. Ю. Поліщук, Відейко М. Ю. та М. М. Відейко. Реєстр, який на сьогодні є найбільш повним, охоплює 20 областей України, в яких, за останніми даними, виявлено близько 2000 пам'яток, пов'язаних з матеріалами трипільської культури.

М. Ю. Відейко

Вступний, перший том Енциклопедії трипільської культури пов'язаний через посилання з другим томом, який містить енциклопедичні статті. Посилання на ці статті винесено в посторінкові примітки. У примітках назви статей подано великими літерами. Наприклад: див. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА (без зазначення сторінки). У разі, коли посилаються одразу на кілька статей, їх назви відділено комами.

До першого тому Енциклопедії трипільської культури додаються: Умовні скорочення бібліографічних джерел; Автори статей.